

RAZNO

VIKTOR MATIĆ

Velikosrpski diskurs Vojislava Šešelja o ranosrednjovjekovnim Hrvatima

Autor: Viktor Matić¹

Sažetak

Ovaj rad analizira primordijalno-romantičarsko shvaćanje predmoderne etničke zbilje u sklopu velikosrpskoga diskursa Vojislava Šešelja o ranosrednjovjekovnim Hrvatima. Šešelj, naime, narodnosni identitet poima kao nepromjenjivu biološko-genetsku danost koja se manifestira nezavisno o društvenim okolnostima, i to kroz govorni jezik. Njegov "etnički diskurs" spaja biologističko-rasističko i romantičarsko "jezično" (jezik/narječje = narod/nacija) poimanje predmodernih etničkih i/ili proto-nacionalnih identiteta. U sklopu takva poimanja predmoderne narodnosne zbilje, Šešelj tvrdi da su "pravi" Hrvati bili isključivo govornici čakavskoga narječja.

Ključne riječi: *Etnički identitet, čakavsko narječje, štokavsko narječje, rani srednji vijek, neo-romantizam.*

Uvod

U ovome se radu analizira polazišna konstrukcija velikosrpske ideologije Vojislava Šešelja o Hrvatima u njegovoj voluminoznoj knjizi *Rimokatolički zločinački projekat veštačke hrvatske nacije* (2007). Prema Šešeljevu shvaćanju, Hrvati su se kao potpuno uspostavljen narod već u ranome VII. stoljeću naselili na (navodno) puste predjele negdanje rimske Dalmacije i sa sobom donijeli svoj, iz praslavenskoga već izdvojen, poseban jezik koji je navodno identičan s čakavskim narječjem. U tom se poimanju

1. mag. pol., Bernarda Shawa 17, Dubrovnik, viktormatic1992@gmail.com

narodnosni identitet, pa tako i hrvatski, shvaća kao genetsko-biološka danost nepromjenjiva kroz vrijeme i prostor (a ne kao društveni i situacijski konstrukt). U njemu etnički identitet ne zavisi o društvenim i drugim okolnostima, nego je nasljedna osobina koja se stječe rođenjem i manifestira kroz govorni jezik.

Riječ je o temeljnoj konstrukciji o srednjovjekovnim Hrvatima, koja se zastupa u nepreglednom nizu srpskih publicističkih tekstova i koji u širim društvenim slojevima ostavljaju privid znanstvenoga pristupa. Na njezinu temelju gradi se teza o tome kako su Hrvati u vrijeme osmanskih osvajanja potpuno nestali s povijesne pozornice te se zadržali u enklavama u kojima se još uvijek govori čakavskim narječjem. Ta konstrukcija iznosi se ne samo u publicističkim tekstovima, u novinama i na e-portalima, nego se zastupa i u srpskim televizijskim emisijama s velikom gledanošću pa znatno utječe na poimanje Hrvata i njihove povijesti u prosječnoj, nedovoljno obaviještenoj srpskoj publici. Ona stoga zavrjeđuje našu pozornost i primjerenu analizu.

Rad ima pet odjeljaka. U prvome se detaljnije iznosi temeljna Šešeljeva konstrukcija o ranosrednjovjekovnim Hrvatima. Drugi odjeljak daje kratki pregled poimanja srednjovjekovnih etničkih identiteta u suvremenoj historiografiji, dok treći to poimanje dovodi u vezu s jezikoslovnim spoznajama o razvoju zapadnojužnoslavenskih jezika. U četvrtom se i petom odjeljku donose kratki pregledi pojedinih teza srpskoga jezikoslovlja i historiografije, koje se u većoj ili manjoj mjeri prepoznaju u Šešeljevu diskursu o ranosrednjovjekovnim Hrvatima.

Primordijalno-romantičarsko poimanje etničkih identiteta

U izdanju (svoje) Srpske radikalne stranke, jedan od vodećih velikosrpskih ideologa Vojislav Šešelj 2007. godine objavljuje golemu knjigu pod naslovom *Rimokatolički zločinački projekat veštačke hrvatske nacije*. Šešelj u toj knjizi na preko tisuću stranica iznosi zamršenu teoriju višestoljetne protu-srpske urote Katoličke Crkve kojoj je, navodno, od "bioloških" Srba cilj bio stvoriti Hrvate. Za ovaj je rad najbitnije to kako u tom djelu Šešelj polazi od pet pretpostavki koje su, prema njegovu mišljenju, odavno utvrđene. Njegova druga pretpostavka, i za ovaj rad najvažnija, jest ta da "je

hrvatski narod historijski zaista postojao, da je pripadao slovenskom narodnom stablu i imao sopstveni jezik, čakavski, izvorno blizak zapadnoslovenskoj jezičkoj grupi.²² Prema njegovoj trećoj premisi, Hrvati su gotovo potpuno iščezli u vrijeme osmanskih osvajanja, dok se hrvatsko ime zadržalo tek među pripadnicima razmjerno malobrojna plemstva. Šešelj tvrdi kako među današnjim Hrvatima "ima jako malo genetskog dodira s izvornim hrvatskim stanovništvom [podcrtao V. M.]."²³

Sukladno romantičarskomu "jezičnom" poimanju premodernih narodnosnih identiteta, Šešelj drži da je "Jezik ... najopipljivije, egzaktno najdokazivije obeležje jednog naroda" i *differentia specifica* između ranosrednjovjekovnih Hrvata i Srba. On čakavsko-štokavsku "granicu" drži narodnosnom razdjelnicom između doseljenih Hrvata i Srba (a takvu sliku etničke "zbilje" drži statičnom sve do velikih seoba u ranome novom vijeku). Prema njegovu mišljenju, cjelokupno područje istočno od Une "moralo [je] biti srpsko" jer srednjovjekovno stanovništvo toga prostora "neprekidno govori isključivo štokavski, za razliku od Hrvata koji su isključivi čakavci."²⁴

Nastavljajući, dakle, zablude dijela rane slavistike XIX. st., Šešelj samo čakavsko narječje drži hrvatskim jezikom. Čakavština je za njega *conditio sine qua non* i jedina pouzdana manifestacija hrvatskoga narodnosnog identiteta. Svoju polazišnu tezu o (rano)srednjovjekovnim Hrvatima Šešelj uopće detaljno ne raščlanjuje niti podupire znanstveno relevantnom literaturom (jer takva i ne postoji), već u dobrom dijelu svoje knjige polemizira s hrvatskim romantičarskim povjesničarima iz XIX. i dijela XX. st., s kojima dijeli sličan pristup povijesnim pitanjima.

2. Vojislav Šešelj, *Rimokatolički zločinački projekat veštačke hrvatske nacije* (Beograd: Srpska radikalna stranka, 2007), 5.

3. Šešelj, *Rimokatolički*, 5-6.

4. Šešelj, *Rimokatolički*, 16, 466. Šešelj izgleda drži da je gospodar Donjih Kraja župan Hrvatini, rođak hrvatskih velikaša Šubića-Bribirskih, koji je priznavao vlast „bana Hrvata i gospodara Bosne“ Pavla Šubića, zapravo pod svojom kontrolom držao etnički „srpska“ područja. U surječju Šešeljeva reduciranja Hrvata isključivo na govornike čakavskoga narječja ovdje se mogu postaviti mnoga pitanja. Primjerice, kako pomiriti Porfirogenetove navode – u čiju točnost Šešelj dakako uopće ne sumnja – o Neretvanima/Paganima kao ljudima srpskoga podrijetla koji su navodno vladali otocima Bračom, Hvarom i Korčulom s činjenicom da se na tim otocima u srednjem vijeku govorilo čakavskim narječjem. Za taj gordijski čvor Šešelj pronalazi jednostavno rješenje tvrdeći kako je izvorno stanovništvo tih otoka „govorilo romanskim jezikom, a potom, kad su Srbi prevladali u njegovoj strukturi, štokavski. Čakavci su se“, po njemu, „naselili samo na Lastovu“ (Šešelj, *Rimokatolički*, 467). Ne zna se jesu li Slaveni koji su živjeli od Neretve do Vrulje vladali trima spomenutim otocima, ali je opće poznato kako se na tim otocima govorilo (i dijelom još govori) čakavskim narječjem. Valja dodati da Šešelj (*Rimokatolički*, 15) tvrdi kako su Srbi istočnoeuropskoga podrijetla te su oduvijek govorili isključivo štokavštinom (torlački ne poznaje) koja je, prema njemu, zajednička srpskomu, ruskomu, ukrajinskomu, bjeloruskomu i bugarskomu jeziku. U tom kontekstu nije jasno kako kani „razgraničiti“ srednjovjekovne Bugare i Srbe.

Tako Šešelj tvrdi da su u ranom srednjem vijeku:

“prostori južno od Kupe i Save bili potpuno prazni od stanovništva ... s izuzetkom primorskih gradova i nešto Vlaha na visokim planinama. To je i navelo cara Iraklija, kako saopštava ... Porfirogenit, da pozove Srbe i Hrvate da se nasele na pustoj zemlji. Možda su Hrvati i zatekli nešto ranije doseljenih Slovena na svom području, ali su ti Sloveni svakako morali biti ubedljiva manjina u odnosu na novopristigle Hrvate, a celo područje je bilo omeđeno rekama Rašom, Kupom, Unom i Cetinom. Dakle, nije vladajuća manjina nametnula svoje ime većini, preuzevši istovremeno većinski jezik. (...) Nikada se nigde van područja između Istre i Cetine, odnosno Gvozda i mora, Sloveni nisu zvali niti osećali Hrvatima, niti je van te precizno omeđene teritorije bilo ikakve hrvatske države.⁵ Hrvati su verovatno zatekli nešto ... Slovena i asimilovali ih tako što su im nametnuli čakavski jezik. Nije nemoguće da se izvestan broj Hrvata sporadično nalazio u dubini srpske teritorije, ali su i oni tamo asimilovani prihvaćajući štokavski, pa im se tako izgubio svaki hrvatski etnički trag.”⁶

Poput nekoga hrvatskog romantičarskog povjesničara, Šešelj prikazuje ranosrednjovjekovne Hrvate kao već oblikovan i brojnan narod. Međutim, područje naseljavanja Hrvata reducira na ozemlje na kojem se razvilo čakavsko narječje (isključujući otoke Brač, Hvar i Korčulu i sjeverni dio poluotoka Pelješca). Šešelj implicira da između čakavske i štokavske dijalektalne stratifikacije te doseljenja nositelja hrvatskoga i srpskoga etnonima postoji uzročna veza, s napomenom kako su mu “Hrvati” pokretači čakavske, a “Srbi” štokavske dijalektalne stratifikacije. S obzirom na to kako se u jezikoslovlju načelno drži da je u tzv. predmigracijsko doba Cetina dijelila čakavske i (zapadno)štokavske govore⁷, Šešelj dakako ne sumnja u istinitost Porfirogenitovih navoda o “Neretvanima” ili “Paganima” kao Srbima, jer upravo poglavlje koje se bavi tim Slavenima svjedoči “da je Cetina zaista granica između doseljenih Srba i Hrvata [podcrtao V. M.]”⁸ On, k tome, drži kako “za ozbiljnu istorijsku nauku

5. Ovdje Šešelj proturječi samomu sebi jer je na prvim stranicama knjige ustvrdio kako se Hrvatska za vrhunca svoje moći prostirala do Vrbasa, dakle obuhvaćajući dio zapadnoštokavskoga područja.

6. Šešelj, *Rimokatolički*, 230-231, 402.

7. Josip Lisac, *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatsku dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2003.), 16.

8. Šešelj, *Rimokatolički*, 58, 237.

nikada nije bilo sporno da je Mihailo Višević [vladar Huma/Humljana – op. V. M.] Srbin i srpski vladar, čija loza vuče korene od srpske prapostojbine, iz vremena pre doseljavanja.”⁹

Etnički identiteti u ranome srednjem vijeku

Šešeljevo “biologističko-rasističko razumijevanje etničke zbilje”¹⁰ dominiralo je historiografijom (ali i jezikoslovljem) u XIX. i u dijelu XX. stoljeća. Tada se, naime, vjerovalo da su narodi (i nacije) zajednice krvnih srodnika. Međutim, stradanja u Drugome svjetskom ratu potaknula su promjenu u historiografiji koja je rezultira prevagom teorije o

“ranosrednjovjekovnim narodima kao zajednicama utemeljenima na prihvaćanju jedne dinastije i zajedničkog zakona, kao i na vjerovanju u zajedničko porijeklo (što, dakako, nije isto što i stvarno zajedničko podrijetlo). S vremenom ... je uveden pojam identiteta koji ... nudi odgovarajući aparat za analizu procesa u kojima su pojedinci, kao i čitave zajednice, mogli lako i brzo mijenjati svoje etničke identitete, napuštajući one tradicije koje su se pokazale gubitničkim i prihvaćajući identitete pobjedničkih skupina ... Identitet je, a napose etnički, ... situacijski konstrukt koji nastaje u trenutku kada se neka zajednica ... mora sučeliti s nekom drugom zajednicom, odnosno kada treba početi razlikovati ‘nas’ od ‘njih.’”¹¹

Unatoč njegovu reduciranju Hrvata na isključivo govornike čakavskoga narječja, Šešelj se, valja uzgred napomenuti, pokazuje “blažim” prema srednjovjekovnim Hrvatima od primjerice Johna Finea, s kojim dijeli dio metodologije. Naime, Fine potpuno niječe postojanje hrvatskoga etnosa prije XIX. stoljeća, a temeljna mana njegova djela *When Ethnicity did not Matter* jest – kako upozorava Neven Budak – stalna proturječnost koja proizlazi iz činjenice da Fine “u jednom trenutku etnički identitet

9. Šešelj, *Rimokatolički*, 159.

10. Leopold Aurburger, *Hrvatski jezik i serbokroatizam* (Rijeka: Maveda i HFOR, 2009.), 66.

11. Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. Do 1100.* (Zagreb: Leykam international, 2019.), 86-87.

tretira kao konstrukt, a drugi put kao nasljednu osobinu koja se stječe rođenjem.”¹² Fine, piše Budak, “ispravno tvrdi da se prihvaćanje etničkoga identiteta u srednjem vijeku zasnivalo na istim osnovnim principima na kojima se danas zasniva osjećaj pripadnosti naciji, dakle na povijesti, jeziku i teritoriju, međutim istovremeno smatra da je svaki pojedinac imao takav osjećaj već u ranom srednjem vijeku”, što proturječi samomu naslovu njegova djela i zanemaruje činjenicu da se o narodnosnoj pripadnosti u srednjem vijeku “može govoriti samo u vezi s elitom, ili barem slobodnim ljudima.”¹³ Kako bi dokazao da hrvatskoga etnosa nije bilo prije XIX. stoljeća, Fine odbacuje sve one elemente narodnosnoga identiteta koje drži čisto političkim. Međutim, kada bi se bio upoznao s relevantnom literaturom, “znao bi da se etnički identitet u srednjem vijeku, a pogotovo u njegovoj ranoj fazi, zasniva upravo na prihvaćanju zajedničkoga vladara i zakona, te na sudjelovanju u vojsci.”¹⁴

Prema tome, čitajući relevantnu znanstvenu literaturu, razmjerno se brzo može zaključiti kako je, kako tvrdi slovenski povjesničar Petar Štih, “politički organizirani teritorij bio jedan od generatora (procesa) etnogeneze te je imao konstitutivni učinak pri oblikovanju etničkoga identiteta.”¹⁵ (Razumno je pretpostaviti da su političko-uljudbene silnice utjecale i na imenovanje južnoslavenskih idioma).

Suprotno Šešeljevima tvrdnjama, nemali dio suvremene hrvatske historiografije naglašava kako su se nositelji hrvatskoga etnonima i samoidentifikacije “na području stare rimske provincije Dalmacije ... pojavili kao vladajuća, ratnička, ali i manjinska skupina”¹⁶, zatekavši znatan broj već doseljenih Slavena, i to tek krajem VIII. stoljeća.¹⁷ Kako je već dijelom navedeno,

12. Neven Budak, „Kako se doista s jugonostalgičarskih pozicija može negirati hrvatska povijest ili o knjizi Johna V. A. Fine. Ml. *When Ethnicity did not Matter in the Balkans. A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 41/1 (studenj 2009.): 493.

13. Budak, „Kako”, 487-488, 493.

14. Budak, „Kako”, 488.

15. Peter Štih, *The Middle Ages Between the Eastern Alps and the Northern Adriatic: Selected Papers on Slovene Historiography and Medieval History* (Leiden – Boston: Brill, 2010.), 103.

16. Mladen Ančić, *Jajce: portret srednjovjekovnoga grada* (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1999.), 32.

17. Usp. npr. Mladen Ančić, *Hrvatska u karolinško doba* (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2001.).

“u znanosti [se] drži da su ranosrednjovjekovne etničke zajednice bile kompozitne tvorbe. Ukratko, jaka ‘plemenska jezgra’ okuplja iverje susjednih etničkih zajednica pa zajedno ostaju svi pod njezinim imenom dok traju uspjesi (...) Da se o takvu procesu radi i pri nastanku i integraciji zajednice koja je zagospodarila velikim dijelom rimske provincije Dalmacije i trajno se očuvala pod hrvatskim imenom, čini se da ima dovoljno dokaza. Iz različitih vrela i iz različitih vremenskih slojeva mogu se i među srednjovjekovnim ‘Hrvatima’ raspoznati veći ili manji dijelovi drugih slavenskih ‘plemena’” kao što su “Bužani”, “Gačani”, “Dlamočani”, “Ramljani”, “Hlivnjani” itd.¹⁸

U ovom je surječju potpuno bespredmetna Šešeljeva implicitna tvrdnja prema kojoj su se i hrvatska i srpska etnogeneza okončale već u ranome srednjem vijeku. Naime, u suvremenoj se povijesnoj znanosti na etnogeneze “ne gleda kao na procese ... okončane u srednjem vijeku, nego kao na neprekinute procese koji na izvjestan način ... traju i danas.”¹⁹

Jezik na ranosrednjovjekovnom južnoslavenskom ozemlju

Osim neutemeljenosti Šešeljeva poimanja hrvatske (i srpske) etnogeneze kao biloškoga procesa koji implicira “eksplozivni demografski rast” (rano)srednjovjekovne etničke zajednice “Hrvata” (i “Srba”), “na praznom prostoru, odnosnu teritoriju”²⁰, neutemeljeno je i njegovo shvaćanje govornoga jezika kao glavne razdjelnice među južnoslavenskim narodnosnim identitetima. Kako je već dijelom pokazano, na međuodnos južnoslavenskih etničkih identiteta u ranome srednjovjekovlju (a i kasnije) više od (govornoga) jezika utjecalo je teritorijalno-političko određenje i pri

18. Mladen Ančić, *Livno: srednjovjekovna hrvatska županija* (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2001.), 8. Širenje svoje vlasti, pa tako i etnonima i identiteta, Hrvatima je vjerojatno bilo olakšano stjecanjem strateški važnih uporišta u zaleđu priobalnih gradova sjeverne i srednje Dalmacije (usp. Budak, *Hrvatska*, 106-110) i priklanjanjem uz Franačko Carstvo. Hrvatski je identitet možda bio tek „jedan od politiziranih regionalnih identiteta” koji se inicijalno ukorijenio u „prostornom trokutu Knin – Nin – Skradin” da bi u IX. st. uspio uspostaviti politički primat koji hrvatski povjesničar Danijel Džino tumači kao „politički trijumf elite Ravnih kotara i Knina” (Danijel Džino, „Novi pristup u izučavanju ranog hrvatskog identiteta”, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 41/1 (studenj 2009.): 44, 45

19. Neven Budak i Tomislav Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka* (Zagreb: Školska knjiga, 2006.), 39.

20. Mladen Ančić, Što „svi znaju” i što je „svima jasno”: Historiografija i nacionalizam (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008.), 84.

padnost različitim uljudbeno-kulturnim krugovima.²¹ Tomu je tako jer je “u doba dolaska Slavena na današnji slavenski jug ... dijalekatska raščlanjenost praslavenskoga bila minimalna ... U doba doseljenja Slavena na područje današnje Hrvatske i Bosne [i Hercegovine – op. V. M.] (6-7. st.) ondje se govorio još razmjerno jedinstven praslavenski jezik.”²² Drugim riječima, “ne postoji zajednički prajezik iz kojega su potekli svi hrvatski dijalekti, kajkavski, čakavski i štokavski, koji bi bio različit od praslavenskoga”, a “posljednji prajezik između praslavenskoga i suvremenoga hrvatskoga bio [je] zapadnojužnoslavenski prajezik iz kojeg su se razvili ne samo svi hrvatski dijalekti i srpski i bosanski i crnogorski, nego i slovenski.”²³ Riječima Marija Grčevića, “kada se vratimo u prošlost, vidimo da su idiomi svih južnih Slavena genetsko-tipološki toliko bliski da su, da je povijesno-kulturna izgradnja bila jednaka, mogli postati zasebnim slavenskim jezikom koji bi imao jedan zajednički književni jezik [podcrtao V.M].”²⁴

Ranko Matasović tvrdi kako su se “na području srednjovjekovne hrvatske države obrazovala ... tri narječja: čakavsko, štokavsko i kajkavsko.”²⁵ Doista, za vrhunca svoje moći u XI. stoljeću²⁶, hrvatska je ranosrednjovjekovna “država” obuhvaćala golem dio kajkavskoga i čakavskoga, i nemali dio zapadnoštokavskoga područja. S druge strane, u pojedinim je stoljećima srednjovjekovna Srbija obuhvaćala nemali dio štokavskoga područja, kao i područje torlačkoga i makedonskih narječja.

U surječju svega do sada navedenoga, teško je povjerovati da su čakavsku dijalektalnu stratifikaciju pokrenuli nositelji hrvatskoga imena (prvobitni “Hrvati”), odnosno da su štokavsku dijalektalnu stratifikaciju pokrenuli nositelji srpskoga etnonima (prvobitni “Srbi”), koji su se na slavenski jug najvjerojatnije doselili krajem VIII. stoljeća. To neizravno priznaju i pojedini srpski povjesničari, koji ne sumnjaju da

21. Usp. Mario Grčević, *Ime Hrvat u etnogenezi južnih Slavena* (Zagreb – Dubrovnik: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu i Ogranak Matice hrvatske u Dubrovniku, 2019.) i Boris Golec, *Nedovršena kroaticizacija dijelova istočne Slovenije: između 16. i 19. stoljeća* (Samobor: Meridijani, 2018.).

22. Ranko Matasović, *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2008.), 34, 64.

23. Loma, Mihaljević ... Ranko Matasović, lingvist: Srpskohrvatski nikada nije ostvaren, jer nije postojao”, 6. studenoga, 2008., *Vijenac*, <https://www.matica.hr/vijenac/383/srpsko-hrvatski-nikada-nije-ostvaren-jer-nije-postojao-4041/>.

24. Andrija Tunjić, „Mario Grčević, jezikoslovac: Hrvatski studiji postat će fakultet već ove akademske godine”, *Vijenac*, 21. studenoga, 2019., <https://www.matica.hr/vijenac/671/hrvatski-studiji-postat-ce-fakultet-vec-ove-akademske-godine-29699/>.

25. Matasović, *Poredbenopovijesna*, 34.

26. Usp. Budak, *Hrvatska*, 328.

su nositelji srpskoga imena na Balkan došli iz Polablja²⁷ gdje se do danas zadržao etnonim “Serbi”, odnosno glotonim “serbski”, a gdje se iz praslavenskoga nije razvilo štokavsko narječje. Unatoč tomu, mnogi srpski jezikoslovci najčešće implicitno tvrde da se čakavština ne bi razvila bez doseljenja hrvatskoga “plemena”, odnosno štokavština bez doseljenja srpskoga “plemena”. Nešto više o tome bit će rečeno u sljedećem odjeljku.

Jezikoslovni romantizam

Šešeljeva temeljna konstrukcija o “genetskim” Hrvatima kao isključivo govornicima čakavskoga narječja vrlo dobro odražava zablude dijela suvremene srpske jezikoslovne struke koja također gaji primordijalno poimanje predmoderne etničke zbilje. Srpski romantičarski jezikoslovci svoje tvrdnje nerijetko (implicitno ili eksplicitno) podupiru romantičarsko-nacionalističkim tumačenjem djela *De administrando imperio* (u nastavku DAI), koje se najčešće pripisuje bizantskomu caru Konstantinu VII. Porfirogenetu, a o kojem će više riječi biti u sljedećem odjeljku. Tako, primjerice, srpski jezikoslovac Aleksandar Loma cjelokupno štokavsko narječje promatra izolirano od njegovih govornika te tvrdi kako je “srpski” jedino opravdano ime za to narječje. Pozivajući se na Porfirogeneta, Loma drži kako su u “prednemanjičko doba” svi govornici štokavskoga narječja (dakle i zapadnoga štokavskoga narječja) imali srpsku narodnosnu svijest (shvaćenu u modernom smislu) koju su kasnije navodno izgubili.²⁸

Na istom je tragu i Viktor Savić s Instituta za srpski jezik SANU-a i katedre za srpski jezik Filološkoga fakulteta u Beogradu, koji je za jednu srbijansku televiziju izjavio kako je cjelokupna štokavština zapravo “srpski narodni jezik”, implicirajući da su svi govornici i zapadnoga štokavskoga narječja (oduvijek) bili Srbi, što znači da su imali

27. Sima Ćirković, *The Serbs* (Malden: Blackwell Publishing, 2004), xvii.

28. „Aleksandar Loma: U našem sagledavanju spostvene istorije ima mnogo stereotipa i predrasuda, fikcija i mistifikacija”, *Nedeljnik*,

pristupljeno: 12. studenoga 2020., <https://arhiva.nedeljnik.rs/nedeljnik/portalnews/aleksandar-loma-u-nasem-sagledavanju-sopstvene-i-torije-ima-mnogo-stereotipa-predrasuda-fikcija-i-mistifikacija>.

svijest o pripadnosti srpskomu narodu. Zasiurno se oslanjajući na DAI, Savić je rekao kako su Srbi oduvijek naseljavali Bosnu (Hercegovinu ne spominje), ali nije naveo koje sve njezine dijelove.²⁹

Poput Lome i Savića, srpski filolog (i povjesničar) Vladislav Sotirović vjeruje da je “skoro ... nemoguće da je dijalekatska trihotomija hrvatske nacije nastala isključivo na čistoj hrvatskoj narodnosnoj osnovi” jer “štokavski, kajkavski i čakavski nisu i ne mogu biti dijalekti jednog te istog etnojezika (kao što to hrvatska filologija uporno nastoji da dokaže) već su [to] tri različita i odvojena jezika.”³⁰ Štokavski je (a valjda i torlački?) kompleks, implicira Sotirović, mogao nastati isključivo na srpskoj narodnosnoj osnovi jer je, prema njegovu mišljenju, riječ o isključivo “srpskom narodnom jeziku” i osnovnom dijelu srpskoga identiteta.³¹

Kako navodi Mario Grčević, pozivanje pojedinih jezikoslovaca na “Porfirogenetove podatke o postojbinama Srba i Hrvata” bilo je vrlo rašireno u XIX. stoljeću, kada je oblikovana teza o čakavskom kao hrvatskom, a štokavskom kao srpskom narječju.³² U isto je vrijeme u srpskoj “historiografiji prevladalo mišljenje”, utemeljeno na selektivnom i romantičarskom tumačenju Porfirogenetiva DAI-a, “da su stanovnici dalmatinskih sklavinija bili Srbi.”³³ To se mišljenje, koje vrlo dobro odražava Šešeljev diskurs o ranosrednjovjekovnim Hrvatima, i u današnjici u različitim oblicima aktualizira u Srbiji.

29. „Novi spor o ‘jezicima’ na Balkanu: Akademija tvrdi da je srpski proistekao iz bugarskog VIDEO”, B92, pristupljeno 25. veljače 2021., https://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2020&mm=05&dd=26&nav_id=1688027.

30. Vladislav Sotirović, „Hrvatska stranka prava i pitanje jezika u Dalmaciji od 1903. godine do stvaranja Hrvatsko-srpske koalicije 1906. godine”, *Vojno delo* 71/3 (travanj-svibanj 2019.): 345, 358.

31. Sotirović, „Hrvatska”, 347.

32. Mario Grčević, „Zablude o istočnohercegovačkim govovima kao dijalekatnoj osnovici hrvatskoga književnoga jezika”, *Jezik* 46/2 (prosinac 1998.): 44.

33. Trpimir Vedriš, „Balkanske sklavinije i Bugarska”: U: Zrinka Nikolić Jakus (ur.), *Nova znaka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (o. 550. – o. 1150.)* (Zagreb: Matica hrvatska, 2015.): 593.

Romantičarsko tumačenje (rano)srednjovjekovnih vrela

Kako bi dokazao da se srpstvo “poklapalo” s cijelim štokavskim prostorom (i to još u ranome srednjem vijeku!), odnosno da je “biološko” srpstvo *conditio sine qua non* štokavske dijalektalne stratifikacije, Šešelj tvrdi da su Srbi koje je spomenuo franački kroničar Einhard kompaktno naseljavali golem prostor koji se na zapadu prostirao čak do Pounja.³⁴ Naime, *Annales Regni Francorum* ili franački kroničar Einhard bilježi kako je, bježeći pred Francima, donjopanonski knez Ljudevit pobjegao Srbima koji su “narod za koji se tvrdi da drži velik dio Dalmacije.”³⁵ Kako sažimlje Trpimir Vedriš, “čini se razložnim pretpostaviti da je franački pisac, upotrebljavajući pojam Dalmacija u klasičnom značenju, ispravno smjestio Srbe u istočne krajeve te nekadašnje pokrajine.”³⁶ Neven Budak pretpostavlja da se tu moglo raditi o središnjoj ili istočnoj Bosni³⁷, dok Ančić neodređeno tvrdi kako je Ljudevit pobjegao “dalje na istok ... tamo gdje ga carska ruka više nikako nije mogla dohvatiti.”³⁸ Dok Šešelj tvrdi da Einhardove Srbe nema smisla tražiti istočnije od Pounja,³⁹ povijesna znanost naglašava kako su ratnički vođe poput Ljudevita bili vrlo pokretni i kako su mogli lako mijenjati svoja boravišta.⁴⁰

Unatoč tomu, dio srpske historiografije (i dalje) nerijetko implicitno drži da su ranosrednjovjekovni Srbi (koje spominje Einhard) ostavili tragove u Pounju poput imena župe Srb⁴¹, koja se spominje tek u kasnijim stoljećima srednjega vijeka, pa je jasno da Šešelj svoju tezu o Srbima kao ranosrednjovjekovnim stanovnicima kranjega zapada današnje BiH temelji upravo na takvim konstrukcijama. Iako nešto suptilnijega pristupa, i Tibor je Živković držao kako se Einhardovi Srbi nisu nalazili odveć istočnije, već negdje na ušću Vrbasa u Savu.⁴² Na tome mjestu Živković locira krajnje

34. Šešelj, *Rimokatolički*, 430-433, 466.

35. *ARF*, a 822 (MGH SSRG 6, 158).

36. Vedriš, „Balkanske”, 26.

37. Budak, *Hrvatska*, 181-182.

38. Ančić, *Hrvatska*, 19.

39. Šešelj, *Rimokatolički*, 430-431.

40. Budak, *Hrvatska*, 184.

41. Čirković, *The Serbs*, 11. Pojedini jezikoslovci tvrde kako ojkonom Srb u Lici dolazi od glagola „srbati”, odnosno srkati, na što upućuje obližnji izvor rijeke Une (Domagoj Vidović, „Zavičaj i podrijetlo Rudera Boškovića u svjetlu složenih hrvatsko-srpskih odnosa u istočnoj Hercegovini”, *Hrvatski neretvanski zbornik* 4 (2012.): 56.

42. Tibor Živković, „O počecima Bosna u ranom srednjem vijeku”, *Godišnjak ANU BiH*, 39 (2010.): 153.

sjeverozapadni dio ranosrednjovjekovne Srbije⁴³, dok na drugome mjestu znakovito napominje da iz spomenuta Einhardova izričaja ne proizlazi to kako su Srbi kompaktno nastavali velik dio Dalmacije, već to kako su držali ili vladali nekim njezinim dijelovima.⁴⁴

U srpskoj se starijoj historiografiji potonje mišljenje rijetko iznosilo. Još manje se kritički pristupalo Porfirogenetovu DAI-u. Naime, kada su tumačili srednjovjekovnu narodnosnu zbilju, srpski su povjesničari desetljećima doslovno shvaćali DAI (ondje gdje je taj spis odgovarao njihovoj naraciji), a takva se romantičarska tumačenja u Srbiji i danas reproduciraju. Tako, primjerice, Jeremija Mitrović piše da Porfirogenet kao srpski “etnički prostor” utvrđuje sve “Južno od reke Cetine kojom ide granica između Hrvata i Srba”, odnosno da su Neretvani, Humljani, Travunjani i Konavljani sve “srpska plemena [podcrtao V. M.]”⁴⁵ Slično tomu, Sima Ćirković piše da je “srpsko pleme” naselilo golem prostor dinarskoga gorja i iznjedrilo sklavinije Neretljana, Zahumljana i Travunjana.⁴⁶ Iako DAI znakovito “nigdje ne tvrdi da su Dukljani Srbi”⁴⁷, Ćirković ranosrednjovjekovne Dukljane samorazumljivo – premda implicitno – drži Srbima.⁴⁸ Unatoč nedostatku izvora⁴⁹, Ćirković ranosrednjovjekovnu Srbiju opisuje kao “golemu državinu” izvorno naseljenu “srpskim plemenom”, koja je bila “strukturno jedinstvena” no koja se u X. stoljeću djelomično dezintegrirala.⁵⁰ U takvom se misaonom okružju, dakle, ranosrednjovjekovna Srbija prikazuje kao *de facto* prostrana nacionalna država, a pri tome se ne postavlja pitanje “zašto su Srbi iz okvira tako zamišljene zajednice stvarali razne države, ali se samo jedna od njih zvala Srbija ... kakvi su odnosi među raznim (srpskim) državama iz različitih vremenskih planova postajali” ili “kada se, kako i zašto” ranosrednjovjekovna “velika”

43. Tibor Živković, „O severnim granicama Srbije u ranom srednjem veku”, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 64/64 (2001.): 13.

44. Tibor Živković, „The origin of the Royal Frankish Annalist's information about the Serbs in Dalmatia. U: *Spomenica akademika Sime Ćirkovića, Istorijski institut SANU* (2011.): 393-395.

45. Mitrović, *Srpsivo*. Citirano prema:

<https://www.rastko.rs/rastko-du/istorija/jmitrovic/1992/jmitrovic-dubrovnik.html> (pristupljeno 10. 11. 2020.).

46. Ćirković, *The Serbs*, 12.

47. Vedriš, „Balkanske”, 593; DAI, gl. 29, str. 63, 64; gl. 35, str. 90.

48. Ćirković, *The Serbs*, 12.

49. Kao što navodi Trpimir Vedriš, „srpska povijest gotovo da ne poznaje izvore koji bi dopustili propitivanje Porfirogenetove povjesnice. Nisu naime očuvani nikakvi natpisi ili vladarske darovnice, a i broj očuvanih građevina iz razdoblja prije 12. st. je neznatan. Osim crkve sv. Petra u Rasu (datirane u kasno 9. ili rano 10. st.) i temelja nekoliko građevina iz istog razdoblja, gotovo i nema očuvanih ostataka srpske ranosrednjovjekovne arhitekture” (Vedriš, „Balkanske”, 591).

50. Ćirković, *The Serbs*, 12.

Srbija “raspala, na koje dijelove, i kako je uopće izgledala ta ‘država’, o kojoj vrela sve do sredine 10. stoljeća ništa ne govore.”⁵¹ Jedan od srpskih povjesničara (i arheologa) koji ne postavljaju ovakva pitanja je i Marko Aleksić, autor nedavno objavljene knjige o “srpskim zemljama” prije Nemanjića, koji se uvelike oslanja na romantičarsko čitanje DAI-a i Einhardova znamenita izričaja o Srbima.⁵²

S druge strane, ozbiljni povjesničari tvrde kako je pisac DAI-a ponajprije opisivao političke odnose kakve je imao pred očima u vrijeme pisanja svojega djela. DAI se, naime, piše kada je srpski knez Časlav proširio svoju vlast na zapad, odnosno na njemu susjedne sklavinije. “Zajedno sa širenjem političke prevlasti, širilo se i etničko ime, što u potpunosti odgovara ... predodžbama o podudarnosti etničkog i političkog nazivlja.”⁵³ Slično rezonira i srpski povjesničar sa sjedištem u inozemstvu Stevan Pavlović koji “ne tvrdi da su Srbi kompaktno naselili ... ogromni prostor” južno od Dunava, a između rijeka Bosne i Ibra, “već da se njihovo ime proširilo na pučanstvo tih krajeva, što je u punom skladu s današnjim stanjem znanja o ranosrednjovjekovnim etničkim zajednicama.”⁵⁴

To kako su se etnonimi širili uz širenje vlasti određenih ratničko-posjedničkih skupina možda najbolje pokazuje Porfirogenetovo poglavlje o Travunjanima, koje car-pisac prestaje držati Srbima u trenutku kada stječu nezavisnost.⁵⁵ Namjera autora “Spisa o Hrvatima i Srbima”, dakle, bila je “etničkim diskursom” čitateljima pojednostaviti složenu (geo)političku konstelaciju druge polovice IX. i prve polovice X. st. Pod “Hrvatima”, “Srbima”, “Zahumljanima”, “Travunjanima” itd. DAI podrazumijeva političke tvorevine uspostavljene uzduž istočnojadranske obale. *Meritum* tih spisa, dakle, nisu “narodi” i “narodne” države u onome “smislu u kojem je to vidjela nacionalna historiografija XIX. i XX. stoljeća.”⁵⁶ To, naravno, ne znači da piscu DAI-a

51. Mladen Ančić, „Što je Bosna bez Hercegovine”, *National security and the future* 6/3-5 (rujan 2005.): 95-96.

52. „Srbi su bili hrišćani pre Ćirila i Metodija: Marko Aleksić u Srpskom svijetu”, IN4S.net, pristupljeno 3. siječnja 2022., <https://www.in4s.net/srbi-su-bili-hriscani-pre-cirila-i-metodija-marko-aleksic-u-srpskom-svijetu/>.

53. Budak i Raukar, *Hrvatska*, 51.

54. Ančić, „Što”, 98.

55. Budak i Raukar, *Hrvatska*, 52; DAI, gl. 34, str. 89-90.

56. Mladen Ančić, „Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani; Tragom zabune koju je prouzročilo djelo De administrando imperio”. U: Lučić, Ivica (ur.). *Hum i Hercegovina kroz povijest*; Zbornik radova knj. 1 (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011.): 240.

etnički identiteti nisu bili važni, no valja imati na umu kako se njegov diskurs ne odnosi na široke mase ili narode u modernom smislu, već na vladajuće ratničko-posjedničke slojeve.

Koliko je, u nedostatku drugih izvora, DAI (ne)pouzdana djelo za donošenje čvršćih zaključaka o ranosrednjovjekovnim narodnosnim identitetima, možda najbolje govori cjelina "O Zahumljanima". Naime, u uvodu te cjeline autor Humljane (naziva ih "Zahumljani") izričito naziva Srbima⁵⁷, tj. potomcima onih Srba koje otprilike smješta na Labu u današnju Saksoniju, ali "svega nekoliko redaka dalje ..., kao da je zaboravio što je napisao, tvrdi da *genea* Mihajla" potječe od nekrštena naroda Lizika koji su živjeli uz rijeku Vislu.⁵⁸ Ovakva tradicija, dakle, "nema nikakve veze s Konstantinovom pričom o seobi Srba" te je jasno kako Humljani "svoje podrijetlo nisu izvodili iz srpskog", odnosno kako je vladajući humski sloj imao zaseban *origo gentis*.⁵⁹ Ančić uvjerljivo tvrdi da izvor te zasebnosti treba "tražiti u ranosrednjovjekovnoj etničkoj zajednici koja je, vjerojatno krajem 8. ili početkom 9. stoljeća, u sklopu velikoga migracijskog gibanja koje je pokrenuo Karlo Veliki, doselila, zajedno s drugim sličnim zajednicama, na prostor rimske provincije Dalmacije."⁶⁰ Prema tome, u ranom je srednjem vijeku na istočnoj jadranskoj obali – prostoru na kojem su se razvili čakavsko, zapadnoštokavsko i istočnoštokavsko narječje – bilo više slavenskih etnogenetskih jezgri, a ne samo (kako implicira Šešeljev diskurs) hrvatska i srpska. Širenje, smanjivanje i/ili nestajanje tih etnogenetskih jezgri nije bio biološki, već uvelike političko-uljudbeni proces.

57. DAI, gl. 33, str. 89.

58. Ančić, „Ranosrednjovjekovni“, 261-262; Usp DAI, gl. 33, str. 89.

59. Budak, *Hrvatska*, 51.

60. Mladen Ančić, *Na rubu zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, 2001.), 149.

Zaključak

Kako je najavljeno u uvodu, u ovome je radu analizirana polazišna konstrukcija Vojslava Šešelja u sklopu njegova diskursa o Hrvatima. U prvome je odjeljku pokazano kako Šešelj izvorne, dakle ranosrednjovjekovne, Hrvate svodi isključivo na govornike čakavskoga narječja. Sukladno njegovu primordijalno-romantičarskomu poimanju etničkih identiteta kao bioloških danosti koje se manifestiraju isključivo putem govornoga jezika i romantičarskoga tumačenja ranosrednjovjekovnih vrela poput *De administrando imperio*, Šešelj drži da su početkom VII. stoljeća Hrvati na obale Jadrana došli kao mnogoljudan i već oblikovan narod s već izdvojenim jezikom koji je navodno identičan čakavskom narječju. U drugome je odjeljku donesen kratak pregled poimanja srednjovjekovnih etničkih identiteta u suvremenoj historiografiji. Vidjeli smo kako povijesna znanost tvrdi kako su narodnosni identiteti uvelike društveno, pa tako i politički, konstruirani. Ranosrednjovjekovne nositelje hrvatske samoidentifikacije povjesničari nerijetko opisuju kao manjinsku, ali politički propulzivnu, zajednicu koja se na istočni Jadran nastanila najvjerojatnije krajem VIII. stoljeća i koja je uspostavljanjem trajnije političke tvorbe uspjela osigurati budućnost svojem etnonimu. Naglašavanje političko-teritorijalnih silnica kao bitnih etnogenetskih činitelja upućuje na zaključak da govorni jezik nije bio *differentia specifica* u međudnosu južnoslavenskih etničkih identiteta. Na to upućuju i zaključci jezikoslovaca koji su kratko izneseni u trećem odjeljku. Naime, lingvisti poput Ranka Matasovića tvrde da su se sva narječja na južnoslovenskom zapadu razvila iz istoga prajezika. Iz toga proizlazi da su nositelji hrvatskoga (i srpskoga) imena ovladali tek jednim dijelom govornika toga jezika, iz kojega su se razvili čakavsko i druga zapadnojužnoslavenska narječja, odnosno da "Hrvati" (i "Srbi") nisu bili *conditio sine qua non* čakavske (i štokavske) dijalektalne stratifikacije. U petome su odjeljku izneseni stavovi pojedinih suvremenih srpskih jezikoslovaca, koji cjelokupno štokavsko narječje povezuju sa srpskim jezikom. Ti se stavovi, koji se vrlo jasno prepoznaju u Šešeljevu diskursu o Hrvatima, ogledaju u nepreglednom nizu srbijanskih publicističkih tekstova i televizijskih emisija. Spomenuti jezikoslovci svoje konstrukcije

temelje na dobro poznatim zabludama dijela rane slavistike koja je isključivo čakavsko narječje držala jedinim “pravim” hrvatskim jezikom, kao i na romantičarskom čitanju znamenita Porfirogenetova spisa *O upravljanju carstvom*. Takvo čitanje u sklopu dijela suvremene srpske historiografije, koje je također vrlo dobro odraženo u Šešeljevu diskursu, predmetom je posljednjega odjeljka ovoga rada. Pojedini srpski povjesničari Porfirogeneta čitaju doslovno i selektivno, projicirajući srpsku modernu naciju na sve slavensko stanovništvo ranosrednjovjekovnih istočnojadranskih sklavinija uspostavljenih istočno od rijeke Cetine. Takvo, u ozbiljnoj historiografiji odbačeno, čitanje DAI-a nerijetko nastoje poduprijeti romantičarskim tumačenjem znamenita Einhardova spomena Srba kao naroda koji navodno drži velik dio (bivše rimske) Dalmacije (i *vice versa*), što se u sklopu takvih tumačenja nerijetko prikazuje najvećim dijelom rimske Dalmacije, golemim prostorom koji na zapadu seže čak do Pounja. Time se želi stvoriti dojam kako su štokavsko narječje, i Hrvati koji govore tim narječjem, proistekli iz “srpskog biološkog tkiva” ili “srpskog narodnog bića”⁶¹, odnosno kako su – kako tvrdi Šešelj – osmanskim osvajanjima “pravi” Hrvati skoro potpuno “nestali” i zadržali se samo u čakavskim enklavama.

Vojislav Šešelj's Greater-Serbian discourse on early medieval Croats

Abstract

This paper describes and analyzes the primordial-romantic understanding of pre-modern ethnic reality within Vojislav Šešelj's Greater Serbian discourse on early medieval Croats. Šešelj persists that ethnic identities are fixed biological-genetic categories which are manifested almost solely through language, notwithstanding other social circumstances. His discourse thus combines the biological-racist and romantic “linguistic” (language/(supra)dialect = people/nation) notion of pre-modern ethnic identities and/or proto-national communities. According to this notion,

61. Nikola Žuti, „Srbi svi i svuda” – ‘Hrvatske zemlje’ bez Hrvata”, *Istorija 20. veka*, 23(2) (2005.): 31, 32.

Šešelj claims that the “real” Croats had only been medieval speakers of the Chakavian (supra)dialect.

Keywords: *Ethnic identity, Chakavian, Sthokavian, Early Middle Ages, Neo-romanticism*

Popis izvora i literature

Ančić, Mladen. *Jajce: portret srednjovjekovnoga grada*. Split: Muzej arheoloških spomenika, 1999.

Ančić, Mladen. *Hrvatska u karolinško doba*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2001.

Ančić, Mladen. *Livno: srednjovjekovna hrvatska županija*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2001.

Ančić, Mladen. *Na rubu Zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest & Dom i svijet, 2001.

Ančić, Mladen. “Što je Bosna bez Hercegovine”, *National security and the future*, 3-4 (6) (rujan 2005): 87-128.

Ančić, Mladen. Što «svi znaju» i što je «svima jasno»: Historiografija i nacionalizam. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008.

Ančić, Mladen. “Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani; Tragom zabune koju je prouzročilo djelo De administrando imperio”. U: Lučić, Ivica (ur.). *Hum i Hercegovina kroz povijest*; Zbornik radova knj. 1. Zagreb: Hrvatski Institut za povijest, 2011: 218-278.

ARF = *Annales Regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*. Priredili Pertz, G.H. i Kurze, F, MGH SSRG 6, Hannover, 1985.

Auburger, Leopold. *Hrvatski jezik i serbokroatizam*. Rijeka: Maveda i HFOR, 2009.

Budak, Neven i Raukar, Tomislav. *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*. Zagreb: Školska knjiga 2006.

Budak, Neven. "Kako se doista s jugonostalgijačkih pozicija može negirati hrvatska povijest ili o knjizi Johna V. A. Fine. Ml. *When Ethnicity did not Matter in the Balkans. A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*". Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagreb, 41/1 (studeni 2009): 487-495.

Budak, Neven. *Hrvatska povijest od 550. Do 1100.* Zagreb: Leykam international, 2019.

Ćirković, Sima. *The Serbs.* Malden: Blackwell Publishing, 2004.

DAI = Porfirogenet, Konstantin. O upravljanju carstvom. Prijevod i komentari Nikola pl. Tomašić (hrvatski), Gyula Moravcsik, Romilly James Heald Jenkins (engleski). Zagreb: Dom i svijet, 2003.

Dzino, Danijel. "Novi pristupi izučavanju ranog hrvatskoga identiteta". Radovi – Zavod za hrvatsku povijest, 41/1 (studeni 2009): 33-54.

Golec, Boris. *Nedovršena kroatizacija dijelova istočne Slovenije: između 16. i 19. stoljeća.* Samobor: Meridijani, 2018.

Grčević, Mario. "Zablude o istočnohercegovačkim govorima kao dijalekatnoj osnovici hrvatskoga književnoga jezika". *Jezik*, 46/2 (prosinac 1998): 41-56.

Grčević, Mario. *Ime Hrvat u etnogenezi južnih Slavena.* Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu i Ogranak Matice hrvatske u Dubrovniku, 2019.

IN4S. "Srbi su bili hrišćani pre Ćirila i Metodija, Marko Aleksić u 'Srpskom sv(ij)etu'", pristupljeno 3. siječnja 2022. <https://www.in4s.net/srbi-su-bili-hriscani-pre-cirila-i-metodija-marko-aleksic-u-srpskom-svijetu/>.

Lisac, Josip. *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatsku dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja.* Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2003.

Matasović, Ranko. *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika.* Zagreb: Matica hrvatska 2008.

Mitrović, Jeremija. *Srpstvo Dubrovnika.* Beograd: Srpska književna zadruga & Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1992; citirano prema: <https://www.rastko.rs/>

[rastko-du/istorija/jmitrovic/1992/jmitrovic-dubrovnik.html](https://www.rastko.rs/istorija/jmitrovic/1992/jmitrovic-dubrovnik.html), pristupljeno 10. studenoga 2020.

Mihaljević, Laura. "Ranko Matasović, lingvist: Srpskohrvatski nikada nije ostvaren, jer nije postojao". *Vijenac*, 6. studenoga, 2008. <https://www.matica.hr/vijenac/383/srpsko-hrvatski-nikada-nije-ostvaren-jer-nije-postojao-4041/>.

Nedeljnik. "Aleksandar Loma: U našem sagledavanju spostvene istorije ima mnogo stereotipa i predrasuda, fikcija i mistifikacija", pristupljeno 12. studenoga 2020. <https://arhiva.nedeljnik.rs/nedeljnik/portalnews/aleksandar-loma-u-nasem-sagledavanju-sopstvene-istorije-ima-mnogo-stereotipa-predrasuda-fikcija-i-mistifikacija>.

B92. "Novi spor o 'jezicima' na Balkanu: Akademija tvrdi da je srpski proistekao iz bugarskog", pristupljeno 25. veljače 2021. https://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2020&mm=05&dd=26&nav_id=1688027.

Sotirović, Vladislav. "Hrvatska stranka prava i pitanje jezika u Dalmaciji od 1903. godine do stvaranja Hrvatsko-srpske koalicije 1906. godine". *Vojno delo*, 71/3 (travanj-svibanj 2019): 342-373.

Šešelj, Vojislav. *Rimokatolički zločinački projekat veštačke hrvatske nacije.* Beograd: Srpska radikalna stranka, 2007.

Štih, Peter. *The Middle Ages Between the Eastern Alps and the Northern Adriatic: Selected Papers on Slovene Historiography and Medieval History.* Leiden – Boston: Brill, 2010.

Tunjić, Andrija. "Mario Grčević, jezikoslovac: Hrvatski studiji postat će fakultet već ove akademske godine". *Vijenac*, 21. studenoga, 2019. <https://www.matica.hr/vijenac/671/hrvatski-studiji-postat-ce-fakultet-vec-ove-akademske-godine-29699/>.

Vedriš, Trpimir. "Balkanske sklavinije i Bugarska". U: Nikolić Jakus, Zrinka (ur.). *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (o. 550. – o. 1150.).* Zagreb: Matica hrvatska, 2015: 581-608.

Vidović, Domagoj. "Zavičaj i podrijetlo Ruđera Boškovića u svjetlu složenih hrvatsko-srpskih odnosa u istočnoj Hercegovini", *Hrvatski neretvanski zbornik* 4 (2012): 53-63.

Živković, Tibor. «O severnim granicama Srbije u ranom srednjem veku». Zbornik Matice srpske za istoriju, 63/64 (2001): 7-17.

Živković, Tibor. «O počecima Bosna u ranom srednjem vijeku». Godišnjak ANU BiH, 39 (2010): 149-161.

Živković, Tibor. «The origin of the Royal Frankish Annalist's information about the Serbs in Dalmatia». U: Rudić, Srđan (ur.). Spomenica akademika Sime Ćirkovića, Istorijski institut SANU, 2011: 381-398.

